

प्राथमिक शाळेमध्ये अध्यापनाचे कार्य करणाऱ्या शिक्षकामध्ये पर्यावरणाची
जाणीव जागृतीचा अभ्यास

श्री. डी. डी. पवार,

सहायक प्राध्यापक शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

१ प्रस्तावना:-

पर्यावरण वाचवा देश वाचवा, करुया संरक्षण पर्यावरणाचे या धरणीचे ,वृक्षवल्ली आंम्हा सोयरे या सारखे घोषवाक्य,विचार आज आपल्या कानावर सर्रास ऐकायला मिळतात. पर्यावरणासंबंधित आज देश, विदेशामध्ये सर्व पातळीवर चर्चा, कृती, जनजागृती सुरु आहे.यासाठी शासकीय स्तरावर असो वा खाजगी स्तरावर पर्यावरण संतुलित राखण्यासाठी दखल घेतली जात आहे. एकेकाळी पर्यावरण हा विषय केवळ सीमित असणारा विषय नसून हा आजच्या घडीला पृथ्वीतलावरील सर्वांनी योगदान देण्याचा विषय बनलेला आहे.

मानवाने आपल्या बौद्धिक संपादनेच्या जोरावर आज सर्वसृष्टी आपल्या कवेत घेण्याचे कार्य सुरु आहे. थोड्यावेळा पुरते व्यक्तीला आनंद होतो.त्याला पर्यावरणावर मात केल्याचे समाधान वाटत असले यात काही अंशी जरी खरे असले तरी अधिक प्रमाणामध्ये नैसर्गिक साधनाचा, स्रोतांचा संतुलित वापर न केल्यामुळे तोटाच आहे. सर्वत्र वाढलेले प्रदुषण हे आपल्या अनियोजित कार्याचे फळच आहे असे म्हणता येईल.वाढते औद्योगीकरण कारखाने, सिमेंटची जंगले, वाढती लोकसंख्या, विविध क्रांतीतील विधायक बाबी न घेता त्यापासुन वाढलेला वापर, नवनविन शोध, तंत्रज्ञान, बदलत्या जीवनशैलीला आवश्यक असणाऱ्या ऐश आरामाच्या वस्तु, विविध इलेक्ट्रीकल, इलेक्ट्रॉनिक साधने, तरंग क्षेत्रामधील प्रयोग, अन्न उत्पादन वाढविण्यासाठी किटकनाशकाचा वाढता वापर, रासायनिक खताचा वापर, पाण्याचे जलप्रदुषण, ग्लोबल वार्मिंग इ. मुळे आज जे विविध संकट येतात त्याचे परीणाम आपल्याला वारंवार जाणवत आहे. या सर्व बदलाचा परीणाम मानवी जीवनावर, सजीवसृष्टीवर होत आहे. त्यामुळे विविध वातावरणातील बदल, पाण्याचा बदलेले चक्र, बर्फाचे होणारे विघटन, नद्यांना येणारे महापूर, त्रुतूतील बदल, भूकंप, जमीनीतील हालचाली इ जाणवत आहे.

मानवाने जिज्ञासापोटी अनेक शोध लावले.त्यातून त्याने नैसर्गिक शृंखलाला हात घातला आहे.त्यामुळे वरील समस्या जाणवत आहे.येणाऱ्या काळात पर्यावरण शिक्षणाची जाणीव जागृती प्रत्येकामध्ये झाली नाही तर प्रलय यायला वेळ लागणार नाही.

पर्यावरणाचे संरक्षण व्हावे, पर्यावरण मानवी जीवनास कल्याणकारी व्हावे, पर्यावरणाविषयी जाणीव व्हावी या हेतुने जगभरामध्ये विविध तज्ज्ञाची १९७२ मध्ये जागतिक परीषद स्विडन येथे आयोजित करण्यात आली होती. यामध्ये पर्यावरणाच्या विविध बाजूवर विचार मंथन करण्यात आले. यामध्ये एक उपस्थित देशामधील प्रतिनिधीमध्ये करारावर स्वाक्षरी करून संबंधित देशाने पालन करावे अशा ठराव करण्यात आला. भारताने सुध्दा यावर स्वाक्षरी केलेली आहे. १९८० मध्ये भारतामध्ये राष्ट्रीय स्तरावर स्थापना करून स्वतंत्र विभाग निर्माण करण्यात आला. राष्ट्राच्या शैक्षणिक ध्येय, धोरणानुसार १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये पर्यावरण शिक्षणाचा समावेश विविध विषयाच्या माध्यमातून करण्यात आला. यासाठी स्वतंत्र स्थान नव्हत. विविध आयोग, समीत्यानी शिफारशी मांडलेल्या होत्या. परंतु विषयाची ज्वलंतता, निकड लक्षात घेवून १९९७ पासून पर्यावरण शिक्षण स्वतंत्र विषय म्हणून शालेय स्तरावर सुरु करण्यात आला.

संशोधनाची गरज व महत्त्व :

विद्यार्थ्यांच्या पटलावर मूल्याचे, लोकशाहीचे, धर्मनिरपेक्षतेचे, सामाजिककरणाचे, पर्यावरणाची जाणिव जागृती व्हावी. विद्यार्थ्यांमध्ये विविध लोकशाहीचे मूल्य, न्याय समता, बंधूता न्याय रुजविण्याचे कार्य शिक्षकाला करावे लागते. शासनाने ठरवून दिलेला अभ्यासक्रम शिक्षकाला पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून अंमलबजावणी करण्याचे कार्य शिक्षकाला करावे लागते. पर्यावरण शिक्षणाचे ध्येय, धोरणे, उद्दिष्टे, विविध अनुभव, कृती शिकवाव्या लागतात. शिक्षकाची भूमिका ही शालेय पातळीवर अतिशय महत्वाची आहे. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांसाठी नेता, प्रेरणास्त्रोत, आदर्श व्यक्ती असतो. विद्यार्थी आपल्या संपुर्ण जीवनामध्ये शिक्षकाने दिलेल्या मूल्यावर आपले जीवनाची घडी उभारीत असतात. पर्यावरणासारख्या अतिशय सर्वांच्यासाठी अनिवार्य असलेली बाबीची जाणिव शालेय स्तरावरच त्याला व्हावी. शिक्षकाकडून त्यांना अनुभव मिळावे, पर्यावरणा संबंधित विधायक बाबी करण्याची दिशा मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी शिक्षक हा अतिशय महत्वाचा आहे. त्यामुळे प्रथम स्तरावर शिक्षकामध्ये पर्यावरणाची जाणिव जागृती झालेली आहे काय या बाबीवर संशोधनात्मक दृष्ट्या अभ्यास व्हावा तसेच शिक्षक जागृक आहेत काय, त्यांचा पर्यावरणाविषयी दृष्टीकोन कसा आहे. विद्यार्थ्यांना घडविण्यासाठी स्वताची दृष्टी कशी आहे. समाज, आपला देश, संपुर्ण जग पर्यावरणाच्या विळख्यातून, समस्येतून बाहेर कसे पडतील व पर्यावरण कसे सुंदर, सुजग, स्वच्छ, प्रदुषणमुक्त होईल या हेतुने हा विषय निवडण्यात आला.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथे बी.एड शिक्षणक्रमाला दरवर्षी प्रवेश दिला जातो. त्यासाठी महाराष्ट्रातील प्राथमिक शाळेत कार्य करणारे प्राथमिक शिक्षक येतात. हे शिक्षक अध्यापनाच्या कार्याबरोबर, दुरस्थ शिक्षणाद्वारे शिकत असतात. त्यांच्या अनुभवांचा फायदा विद्यार्थ्यांला व्हावा. त्याच्यकडून अनेक विद्यार्थी घडत असतात. त्यामुळे त्या घडणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर पर्यावरण शिक्षणाचे संस्कार

व्हावे, मूल्य रुजावे, जाणीव व्हावी या हेतुने प्रथमतः बी.एड प्रवेशासाठी येणाऱ्या सेवांतर्गत कार्य करणाऱ्या प्राथमिक शिक्षकामध्ये पर्यावरण शिक्षणाची जाणीवजागृती अभ्यासक करण्याचे निश्चित करण्यात आले म्हणून या विषयाची निवड करण्यात आली

२ संशोधन समस्येचे विधान :

“प्राथमिक शाळेमध्ये अध्यापनाचे कार्य करणाऱ्या प्राथमिक शिक्षकामध्ये पर्यावरण जाणीव जागृतीचा अभ्यास ”

३ संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) प्राथमिक स्तरावर कार्य करणाऱ्या प्राथमिक शिक्षकामध्ये पर्यावरणासंबंधित माहितीचा अभ्यासक करणे
- २) प्राथमिक स्तरावर कार्य करणाऱ्या प्राथमिक शिक्षकामध्ये पर्यावरणासंबंधित जाणीव जागृतीचा शोध घेणे.
- ३) प्राथमिक स्तरावर कार्य करणाऱ्या प्राथमिक शिक्षकामध्ये पर्यावरणासंबंधित पर्यावरणविषयी जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी उपाय योजना सूचविणे.

४ परिकल्पना

- १) प्राथमिक स्तरावर अध्यापनाचे कार्य करणाऱ्या शिक्षकांमध्ये पर्यावरणासंबंधी जाणीव जागृती आहे.

५ संशोधनाची व्याप्ती

- १) प्रस्तुत संशोधनात मुक्त विद्यापीठात बी.एड प्रवेशासाठी आलेल्या महाराष्ट्रातील शिक्षकांचा समावेश करण्यात आला
- २) प्रस्तुत संशोधनात मुक्त विद्यापीठात बी.एड प्रवेशासाठी आलेल्या प्राथमिक शिक्षकांचा समावेश करण्यात आला.

६ संशोधनाची मर्यादा

- १) प्रस्तुत संशोधन हे पर्यावरणाची जाणीव जागृतीचा अभ्यासापुरतेच मर्यादीत आहे.
- २) प्रस्तुत संशोधन हे मुक्त विद्यापीठात बी.एड प्रवेशासाठी आलेल्या प्राथमिक शिक्षकांपुरतेच मर्यादीत आहे.
- ३) प्रस्तुत संशोधन एकूण २० प्राथमिक शिक्षकांपुरते मर्यादीत आहे.

७ संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन हे वर्तमानकालीन स्थितीतील समस्येशी निगडीत आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक शाळेमध्ये अध्यापनाचे कार्य करणारे प्राथमिक शिक्षकांमध्ये पर्यावरणाची जाणीव जागृतीचा अभ्यास असल्यामुळे सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे.

८ संशोधनाची जनसंख्या :

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या २०१५ ला बी.एड प्रवेशासाठी आलेल्या महाराष्ट्रातील विविध भागातील नियमित व किमान दोन वर्ष अध्यापनाचा अनुभव असणारे प्राथमिक शिक्षक ही संशोधनाची जनसंख्या म्हणून निवड करण्यात आली.

९ संशोधनाची नमुना :

बी.एड प्रवेश यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातून २०१५ साठी आलेल्या महाराष्ट्रातील विविध भागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांपैकी सहेतुक पध्दतीने एकूण २० प्राथमिक शिक्षकांची संशोधनासाठी निवड करण्यात आली.

१० संशोधनाची साधने :-

प्रस्तुत संशोधन हे वर्तमानकालीन असल्यामुळे संशोधनासाठी आवश्यक लागणाऱ्या माहितीचे संकलन करण्यासाठी स्वनिर्मित प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला. यामध्ये एकूण ५० प्रश्ने होते.

११ संशोधनाचे निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रश्नावलीद्वारे प्राथमिक शिक्षकाकडून प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे शेकडेवारी या सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करून पुढील निष्कर्ष मांडण्यात आले.

१ बहुतांश शिक्षकांच्या मते, पर्यावरण प्रदुषणासाठी मुख्यतः मनुष्य जबाबदार आहे. सोबतच वाटते औद्योगिकरण, कारखाने, कृत्रिक पाणी प्रयोग, किटकनाशके, रासायनिक खते, लोकसंख्येचा प्रस्फोट, वाहनामधून निघणारा धूर, जंगलतोड, ध्वनीप्रदूषण, वायू प्रदूषण, अवकाशीय संशोधन, ग्रीन हाऊस इ.मुळे पर्यावरणाचे प्रदुषण होते असे आढळून आले.

२ बहुतांश शिक्षकांच्या मते विकसनशील देशांमध्ये प्रदुषणाचे प्रमाण अधिक आहे असे आढळले.

३ शिक्षकांच्या मते, पर्यावरणाची जाणीव जागृती होण्यासाठी, पर्यावरणाची सुरक्षा घेण्याची, चळवळ उभी

राहण्याची,शासनामार्फत नियोजित कार्यक्रम आखण्याची,नैसर्गिक साधनाचा संतुलितपणे वापर करण्याची, वातावरणातील ओझोनचा थर टिकविण्याची काळजी घेणे, तसेच माध्यमाची या मध्ये भूमिका महत्वाची आहे असे दिसून आले.

४ प्राथमिक शिक्षकाच्या मते, इंधन म्हणून वापरण्यात येणाऱ्या साधनामध्ये शिशेमिश्रीत पेट्रोलचा वापर, अपारंपारीक उर्जा साधनांचा वापर व्हावा.

५ प्राथमिक शिक्षकाच्या मते, भारतीच्या शारीरिक स्वास्थ्यामध्ये डी.डी.टी.चे प्रमाण अधिक आहे. असे म्हटले.

६ वाहनातून निघणाऱ्या धुरामुळे,त्यातील रासायनिक घटकामुळे, वाहनाच्या आवाजामुळे,नियमित वाहनाची देखभाल न केल्यामुळे पर्यावरणातील प्रदुषण वाढते.असे शिक्षकाचे म्हणणे आहे.

७ पर्यावरणाचे संतुलन ठेवण्यासाठी १/३ जंगले असावे.वृक्षारोपण अधिक प्रमाणात करावे,जंगलतोड थांबवावी.

८ प्राथमिक शिक्षकाच्या मते, सार्वजनिक ठिकाणी होणारे संसर्गजन्य आजाराचे निर्मूलन करावे.लसीकरण करण्यात यावे. सार्वजनिक परीसराची स्वच्छता ठेवावी. कचऱ्याचे नियोजन योग्य प्रकारे करावे, या मताशी सहमत आहे.

९ अवकाशीय क्षेत्रामध्ये होणारे विविध संशोधने, विमानाच्या धूरामुळे ,गोंगाटामुळे होणारे प्रदुषण, इ.मुळे अवकाशीय क्षेत्रामधील पर्यावरणाचे संतुलन बिघडते, असे म्हटले आहे.

१२ शिफारशी :

संशोधनाच्या निष्कर्षाच्या आधारे प्राथमिक शिक्षकामध्ये पर्यावरणाविषयी जाणीव जागृती होण्यासाठी खालीलप्रमाणे शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत

१. शिक्षकांनी पर्यावरणाची जाणिवजागृतीचे महत्व समजून घ्यावे. तद्वतच विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करावी.
२. पर्यावरणाच्या विविध घटकाची माहिती,तसेच हानीकारक बाबी स्वतः व विद्यार्थ्यांना शिकवाव्यात.
३. पर्यावरणास हातभार लावणाऱ्या बाबीसाठी शाळेमध्ये विविध कार्यक्रम, वृक्षारोपण, व्याख्याने, मालिका, उपक्रम, पथनाट्य, चळवळ आयोजित कराव्यात.व विद्यार्थ्यांचा सहभाग घेवून त्यांना शालेय स्तरापासून अनुभव द्यावे.
४. पर्यावरण प्रदुषण करणाऱ्या विविध घटक, प्रकार विद्यार्थ्यांना बिंबवावे.
५. शासनाने पर्यावरण सुयोग्य ठेवण्यासाठी प्रदुषण करणारे घटकाचे नियंत्रण करावे. उदा. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कुटूंब कल्याण कार्यक्रम, जाणिवजागृती, नियोजनबद्ध कार्यक्रम, नागरिकांना प्रबोधन करावे.

६. पर्यावरणास घातक ठरणारे उद्योग, कारखाने मानवी वसतीपासून दूर उभारावे. पर्यावरणाचे नियमाची काटेकोर अंमलबजावणी राबवावी.
७. पर्यावरणास हानी पोचवणाऱ्या विविध बाबींचा जाणीवपूर्वक अभ्यास होवून त्याची अंमलबजावणी परीणाम कारक करावी.
८. वनसंपदा विकसीत करावी, जैवतंत्रज्ञानयुक्त शेती साठी शासन पातळीवर प्रयत्न व्हावे
९. मनुष्याला,सजीवाला जीवन जगतांना आवश्यक असणारे शुद्ध अन्न, शुद्ध पाणी, शुद्ध हवा, शुद्ध परीसरासाठी उद्बोधन होवून सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.व पर्यावरणास घातक ठरणाऱ्या घटकांना कठोर कार्यवाही करावी.

संदर्भसूची

- 1 कुलकर्णी विश्वंभर,भिताडे वि.रा.(२००६), भारतीय आधुनिक शिक्षण: समस्या व उपाय, पुणे, विद्या प्रकाशन.
- 2 भांडारकर के.एम.(१९९८),पर्यावरण शिक्षण, पुणे, नूतन प्रकाशन
- 3 जागतिक तापमान व पर्यावरण शिक्षण (२००८),
- 4 http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/5081/8/08_chapter%201.pdf
- 5 <http://www.yourarticlelibrary.com/environment/meaning-definition-and-components-of-environment/6157/>

GOEIIRJ